

УДК 159.923:376

Г. Бузова,
кандидатка соціологічних наук,
викладачка кафедри педагогіки й андрагогіки,
комунальний заклад «Житомирський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти»
Житомирської обласної ради
<https://orcid.org/009-005-0075-2338>
e-mail: gburova_2017@ukr.net

Групи взаємодопомоги та самореалізація осіб з особливими потребами: дослідження зв'язку

Анотація. Актуальність дослідження груп взаємодопомоги в Україні обумовлена необхідністю вивчення успішного процесу самореалізації людини з особливими потребами в умовах групи взаємодопомоги на етапі соціальної адаптації до нового соціально-економічного середовища. Також зацікавленість до груп взаємодопомоги осіб з особливими потребами пояснюється новизною і складністю у теоретичному та у практичному плані. У теоретичному контексті групи взаємодопомоги вивчаються поверхнево у різних наукових дисциплінах, як-то: соціологія, соціальна психологія, соціальна медицина, вбираючи в себе питання соціальної політики і теорії соціальної роботи. Проте вони не виступають в цих дослідженнях основним об'єктом вивчення, а розглядаються лише як складова частина інших об'єктів досліджень. Цей факт і пояснює відсутність узагальненого теоретичного матеріалу з питання створення, розвитку та функціонування груп взаємодопомоги людей з особливими потребами. В практичному плані групи взаємодопомоги осіб з особливими потребами виступають, на думку авторки, одним із чинників подолання соціальної нерівності та осередком для їхньої соціальної адаптації. Головне завдання, яке вони ставлять перед собою, є перетворення якомога більшої частини людей з особливими потребами із соціально залежних в самостійних та активно діючих за допомогою використання адаптаційного потенціалу груп взаємодопомоги.

Ключові слова: адаптація, соціальна адаптація, самореалізація групи самопомоги, групи взаємодопомоги.

G. Burova,
Candidate of Sociological Sciences,
Teacher of the department of pedagogy and androgygy,
Municipal Institution «Zhytomyr Regional In-Service
Teacher Training Institute» of Zhytomyr Regional Council
<https://orcid.org/009-005-0075-2338>
e-mail: gburova_2017@ukr.net

Abstract. The relevance of the study of mutual aid groups in Ukraine is due to the need to study the successful process of self-realization of a person with special needs in the conditions of a mutual aid group at the stage of social adaptation to a new socio-economic environment. Also, the interest in mutual aid groups of persons with special needs is explained by novelty and complexity in theoretical and practical terms. In the theoretical context, mutual aid groups are studied superficially in various scientific disciplines, such as: sociology, social psychology, social medicine, absorbing issues of social policy and social work theory. However, they are not the main object of study in these studies, but are considered only as a component of other objects of research. This fact explains the lack of generalized theoretical material on the creation, development and functioning of mutual aid groups of people with special needs. In practical terms, mutual aid groups of persons with special needs are, in the opinion of the author, one of the factors of overcoming social inequality and a center for their social adaptation. The main task they set before themselves is to transform as many people with special needs as possible from socially dependent to independent and active by using the adaptive potential of mutual aid groups.

Keywords: adaptation, social adaptation, self-realization of self-help group, mutual help group.

Аналіз досліджень і публікацій. Науковці, які досліджують процес самореалізації особистості з особливими потребами, все частіше звертаються до ролі особистості, її активності в досягненні ефективного саморозвитку. Саме здатність особистості до свідомої, цілеспрямованої активності дає їй можливість усвідомлювати себе суб'єктом власного життя, сприймати власне «Я» як джерело життєвих змін, подій, вчинків, тобто розвивати особистісну автономію. Самореалізація – це процес актуалізації й реалізації індивідуальності особистості, її внутрішнього позитивного і творчого прагнення до розвитку, психологічної зрілості і компетентності. Виникає необхідність виявлення як особистісних чинників успішної самореалізації особистості з особливими потребами у ХХІ столітті, так і індивідуально-психологічних та соціальних чинників, що заважатимуть успішній самореалізації. Для кращого розуміння проблеми слід звернутися до праць дослідників у цій галузі – зарубіжних (З. Фрейд, А. Адлер, К. Роджерс, Е. Фромм, Р. Мей, В. Франкл, К. Гольдштейн, А. Маслоу) і вітчизняних психологів (Б. Г. Ананьєв, С. Л. Рубінштейн, Л. С. Виготський, В. М. Мясищев, Д. О. Леонтьєв, Л. О. Коростильова) і ін.

Таким чином, *мета* полягає у дослідженні груп взаємодопомоги у процесі самореалізації осіб з особливими потребами здоров'я до сучасних соціально-економічних умов.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Десятки мільйонів людей у світі живуть із різними особливими потребами здоров'я. Їх оточують сотні мільйонів рідних і близьких. Діагнози, які мають ці люди, різноманітні, проте будь-який із них практично завжди призводить до неможливості нормального функціонування у системі соціальних відносин. Також особливість життя осіб із обмеженими можливостями в суспільстві полягає в тому, що воно наповнене безліччю соціальних і психологічних проблем, внутрішніх криз та стресів. Але це не означає, що до осіб з особливими потребами потрібно ставитися як до нещасних жертв долі, які завжди потребують сторонньої допомоги. Сьогодні ці мужні люди вчаться самотійно вирішувати свої життєві проблеми й допомагають іншим долати самотність, нерозуміння й упереджене ставлення оточуючих. Та водночас іноді в їхньому житті виникають ситуації, коли вони не можуть впоратися самотійно. У таких ситуаціях їм потрібна підтримка рідних і близьких людей, в інших – інформація з боку професійних установ та організацій, які практикують надання соціальних послугу людям з особливими потребами здоров'я. Ці дві форми підтримки в суспільстві можуть функціонувати окремо, але існує третій вид, який має назву групи взаємодопомоги.

У 70-ті роки ХХ ст. у світі поширився рух людей з інвалідністю за визнання їхніх прав та незалежне життя в суспільстві [9]. Особи з особливими потребами здоров'я об'єднувалися в групи для взаємопідтримки та допомоги шляхом передачі групового досвіду і використання зовнішніх та внутрішніх ресурсів групи. Групи взаємодопомоги здатні змінити долі людей з особливими потребами і навіть їхній навколишній світ. У соціології та соціальній роботі дані групові об'єднання осіб з особливими потребами здоров'я розглядаються як групи людей, що мають подібні життєві проблеми. Ці проблеми спричиняють їх ізоляцію (ексклюзію), а формування та розвиток групових об'єднань осіб з особливими потребами не тільки пом'якшують відторгнення від інших, морально підтримують, забезпечують інформацією, але навіть в деяких випадках сприяють їхній економічній незалежності. Вони змінюють ситуацію шляхом боротьби з чинниками, що призводять до бідності та дискримінації. Тому особи з особливими потребами прагнули та прагнуть об'єднуватися із собі подібними, щоб навчатися і гуртом долати проблеми.

Теоретичною основою дослідження груп взаємодопомоги осіб з обмеженими можливостями є знання, здобуті соціологією, соціальною психологією, антропологією, педагогікою та іншими науками про сутність та основні особливості малих соціальних груп.

У соціологічному розумінні малі соціальні групи – це об'єднання людей, члени якого безпосередньо взаємодіють між собою [3]. Г. М. Андрєєва визначає малу групу як утворення, в якому суспільні відносини виступають як

безпосередні особисті контакти [6]. Соціологічне бачення груп осіб із особливими потребами направлене на те, що це реально існуюча група, де реалізуються певні соціальні зв'язки, що опосередковані спільною діяльністю. Об'єднання людей з інвалідністю в певні групи пов'язано з тим, що дана сукупність людей, які поєднані між собою спільними цілями, мають безпосередні контакти один з одним, усвідомлюють себе членами даної спільності, мають розподілені функції й ролі, підтримують певні стосунки між собою, що породжує виникнення групових процесів, норм та інших регулятивних механізмів.

Класифікація групових об'єднань осіб з особливими потребами здоров'я має свою специфіку, що обумовлена особливостями індивідів, які до них належать, а також своєрідністю завдань роботи і практичних дій щодо їх розв'язання. Саме від цих чинників залежить і вибір критеріїв класифікації та характеристики груп взаємодопомоги осіб з обмеженими можливостями. У науковій літературі відсутня загальноствановлена класифікація груп взаємодопомоги осіб із особливими потребами. Це пов'язано із різноманітністю підходів до вивчення даних групових об'єднань. Аналізуючи наукову літературу з соціології, соціальної психології, практичної психології та педагогіки, їх можна класифікувати таким чином.

По-перше, за основною метою діяльності групи розрізняють:

1) групи вдосконалення особистості людини з особливими потребами здоров'я та її навчання. До цієї категорії належать групи зустрічей, зорієнтовані на те, щоб їх учасники краще пізнали себе, налагодили тісніші стосунки з оточуючими людьми, усунули перешкоди у реалізації власних можливостей;

2) Т-групи, діяльність яких спрямована на вдосконалення навичок міжособистісного спілкування як одного з важливих чинників поліпшення соціального самопочуття, розвитку особистості та реалізації внутрішнього потенціалу осіб з особливими потребами. Звичайно, даний вид груп дуже схожий на групи вдосконалення особистості, проте головною умовою роботи Т-груп є постійне використання психологічних тренінгів, які у попередніх групах можуть використовуватися лише як додатковий елемент роботи;

3) групи подолання проблем людей із психофізіологічними порушеннями, які переживають життєві й особистісні труднощі. Однією з форм діяльності цих груп є обговорення особистісних, соціально-психологічних, професійних проблем їх учасників. Ці групи не прагнуть змінити особистість, а працюють з усвідомленими проблемами, зосереджуючись на профілактичних і відновлювальних завданнях. У процесі функціонування таких груп їх учасники, взаємодіючи між собою, допомагають один одному пережити проблемні ситуації (помилки спілкування, конфлікти), що виникають поза межами групи;

4) лікувальні групи, до яких належать люди з різними психічними розладами, що проявляються у їхній емоційній сфері і поведінці. Цю категорію утворюють: групи людей із особливими потребами, які перебувають у гострих психоемоційних станах, тобто групи осіб з інвалідністю після спроби

самогубства, психозу; групи з хронічними проблемами психічного здоров'я (ці групи зорієнтовані на поліпшення спілкування людини із особливостями здоров'я з навколишнім світом); групи психотерапевтичної реконструкції особистості (для осіб з особливими потребами, які перебувають в стані невротичного розладу); міжособистісні психодинамічні групи (для людей з обмеженими можливостями здоров'я, які знаходяться в стані депресії, із сімейними проблемами та з проблемами, пов'язаними з контролем над почуттями).

За способом реалізації мети виокремлюють:

– орієнтовані на процес, зосереджені на завданні групи. В організації їх діяльності використовують біхевіористські теорії (теорії соціального навчання). До цієї категорії можна віднести групи навчання соціальних навичок, навичок самообслуговування осіб з особливими потребами; групи батьків дітей з особливими освітніми потребами, які прагнуть навчитися доглядати та виховувати своїх хворих дітей;

– психотерапевтичні (консультативні) групи осіб з психофізіологічними порушеннями здоров'я. Внутрішнє життя даних груп зосереджене на стосунках, почуттях, досягненні особистісних змін завдяки груповій взаємодії;

– групи осіб із обмеженими можливостями здоров'я, які орієнтовані на дію. Учасники цих груп співпрацюють задля розв'язання певних соціальних проблем, досягнення певних соціальних змін;

– групи взаємодопомоги осіб з функціональними особливостями здоров'я в чистому вигляді. Даний вид груп є дуже специфічним та таким, який у свій характеристиці об'єднує майже всі ознаки попередніх груп. Їх учасники об'єднуються на основі певних особистісних інтересів, спорідненого досвіду задля співпраці щодо задоволення власних психоемоційних та соціально-економічних потреб.

За способом формування групи взаємодопомоги осіб з обмеженими можливостями здоров'я поділяються на:

– організовані (формальні) групи осіб із особливими потребами, що мають у своєму складі професіонала або лідера, який визрів у їх складі, якого можуть називати ведучим, керівником, директором, тренером, експертом тощо;

– неформальні групи, які не мають у своєму складі визнаного лідера.

Об'єднання людей з особливими потребами в групи взаємодопомоги пов'язане в першу чергу із схожим досвідом, життєвою ситуацією та проблемами, які виникають у процесі їхньої життєдіяльності. Утворюючи групу взаємодопомоги, люди з особливими потребами співпрацюють задля подолання особистісних криз та поліпшення свого повсякденного буття. Переслідуючи у груповій взаємодії власні інтереси, вони часто своїми зусиллями стимулюють інших учасників групи до самореалізації, саморозвитку, поліпшення життєвих обставин. У цьому процесі вони обмінюються інформацією, досвідом, роздумами, допомагають один одному.

У сучасній науковій літературі зустрічається ще одна назва груп взаємодопомоги, а саме – групи самодопомоги. Берлінська агенція з розвитку

груп взаємодопомоги осіб з особливими потребами пропонує використовувати в науковому обігу лише назву групи взаємодопомоги. На думку представників даної агенції, така назва найкраще розкриває специфічні властивості груп, учасниками яких є люди з функціональними обмеженнями здоров'я. «Ми переконанні, – говорить керівник Берлінської агенції з розвитку груп взаємодопомоги осіб з обмеженими можливостями здоров'я Ерік Швантер, – що саме термін групи взаємодопомоги, а не групи самодопомоги потрібно використовувати до групових об'єднань людей з особливими потребами, тому що під час взаємодопомоги відбувається пряма взаємодія людей з подібними проблемами, які підтримують контакти з метою надання практичної допомоги, емоційної, товариської підтримки та обміну інформацією про дії і ресурси, які можуть бути корисними для розв'язання їхніх проблем і задоволення насущних потреб, а самодопомога – це лише заходи, за допомогою яких людина з особливими потребами здоров'я *самотійно* без допомоги інших людей, підтримує своє життя в ізольованих умовах життя» [7]. Можна зробити висновок, що німецькі фахівці наголошують саме про відсутність процесу взаємодії між людьми та можливості використання зовнішніх та внутрішніх ресурсів групи під час самодопомоги, тому і називати, на їхню думку, групи осіб з вадами здоров'я, які спеціально об'єднуються задля підтримки та обміну життєвим досвідом, є дещо некоректним.

Існує також думка, що групи самодопомоги та взаємодопомоги це одне і теж. Наприклад, Т. В. Семигіна подає визначення, в якому чіткого розподілу на дві різні форми існування груп взаємодопомоги та самодопомоги немає, і тим самим відсутнє розмежування і в назві. На її думку, що в групах взаємодопомоги, що в групах самодопомоги учасники поділяють певні особисті інтереси, маючи подібний досвід, об'єднуються для співпраці з метою реалізації власних потреб завдяки обміну інформацією, взаємопідтримці, іноді – представництву [10]. Проте, аналізуючи дане визначення, ми можемо стверджувати, що коли мова йде про взаємодію та взаємоучасть двох та більше осіб, які об'єднані ще спільним життєвим досвідом та мають на меті вирішення спільних проблем, не можуть мати назву групи самодопомоги, вони повинні іменуватися саме як групи взаємодопомоги. Підтвердженням даної думки є тлумачення поняття «самодопомога», яке подано в словнику соціальної роботи. У даному науковому джерелі поняття «самодопомога» розглядається як здатність людини розв'язувати проблеми, використовуючи власні ресурси [3], тобто не зовнішні та внутрішні ресурси, які дає група одnodумців, а тільки свої власні, що по суті людина з особливими потребами може роботи і самотійно без участі в будь-яких групах.

Отже, в статті будемо використовувати поняття саме «*групи взаємодопомоги*» людей з особливими потребами здоров'я та розуміти під даним терміном групові об'єднання людей, які мають схожий життєвий досвід та знаходяться в подібних соціокультурних умовах, які спонукали їх об'єднатися в групи задля обміну інформацією, досвідом та емоційною підтримкою під час неформального спілкування.

Для груп взаємодопомоги осіб з особливими потребами характерні такі ознаки [6]:

- гнучка структура, що зумовлює її мобільність у наданні допомоги серед членів групи;
- участь людей з психофізіологічними вадами, які мають подібний життєвий досвід, ситуацію та проблему, які бажають її вирішити та намагаються, незважаючи ні на що, самореалізуватися у своєму житті;
- почуття причетності та готовність допомагати іншим, при цьому взяти на себе частину їхніх турбот;
- демократичність у прийнятті рішень з будь-яких питань внутрішньогрупового життя та толерантне ставлення до рішень та думок інших;
- спрямованість індивідуальної і колективної діяльності на задоволення інтересів і потреб учасників групи взаємодопомоги; право і можливість кожного вийти з її складу, якщо вона перестає відповідати цим критеріям;
- зумовленість діяльності необхідністю протистояти ізольованості, дискримінації, іншим проявам негативного ставлення суспільства до осіб з функціональними обмеженнями здоров'я;
- віра в групові цінності, колективний ентузіазм, впевненість у можливості досягти бажаних змін;
- обмін інформацією про позитивний досвід і зміни, які відбулися з учасниками групи взаємодопомоги після того, як вони розпочали брати участь у діяльності групи;
- використання діяльності з боку осіб з вадами здоров'я як конструктивного фактора, неминучої умови досягнення запланованих цілей всієї групи та кожного окремого її члена.

За тривалістю діяльності групи взаємодопомоги осіб з особливими потребами можуть бути короткочасними (закриті групи, які протягом одного-двох місяців інтенсивно працюють над розв'язанням конкретних проблем) і довготривалі (відкриті групи, учасників яких об'єднують довготривалі, постійні інтереси; нерідко вони є результатом трансформації успішної діяльності короткотривалих груп).

Сучасний британський фахівець Роберт Тормс поділяє групи взаємодопомоги осіб з особливими потребами здоров'я на декілька підгруп, а саме [9]:

- групи підтримки емоційного і психологічного здоров'я (зорієнтовані на відновлення душевних сил особистості з інвалідністю);
- групи для батьків, котрі мають дітей з особливими освітніми потребами (вони зорієнтовані на підтримку та надання психоемоційної, матеріальної та побутової допомоги сім'ям, де виховуються діти-інваліди);
- групи життєвих змін (призначені для людей, яким необхідна адаптація до певних змін у житті, наприклад для осіб, які внаслідок набутих

травм спинного мозку опинилися у колісному кріслі і тепер потребують умов для успішної адаптації до нової життєвої ситуації);

– освітні групи (їхня діяльність спрямована на організацію дозвілля та інтегрованого позааудиторного навчання людей з особливими потребами);

– групи взаємодопомоги у соціальних службах, які діють при денних центрах або стаціонарних закладах і мають на меті задоволення потреб осіб з особливими потребами, представництво їхніх інтересів тощо.

В Україні за організаційним статусом групи взаємодопомоги осіб з особливими потребами переважно неформальні і не пов'язані з державними соціальними службами. Вони створюються з ініціативи осіб, які мають особливі потреби здоров'я, керуються ними і функціонують задля них.

Найсуттєвішою ознакою групи взаємодопомоги осіб з особливими потребами здоров'я є зацікавленість, ініціатива її учасників, здатність кожного з них до конструктивної взаємодії, вміння задовольняти власні інтереси, не обмежуючи можливість інших у реалізації їхніх потреб. Звичайно, передумовами цього є здорові стосунки між її учасниками, довіра і відкритість у спілкуванні, підтримка і взаємовиручка у групі і поза її межами. Свої зустрічі такі групи проводять там, де зручно їх учасникам (у клубах, школах, церквах, громадських центрах, приватних будинках та квартирах, парках тощо). Оскільки вони часто не мають змоги своїм коштом винаймати приміщення, їм допомагають у цьому соціальні служби, медичні заклади та благодійні організації, які працюють над розв'язанням проблем осіб з особливими потребами здоров'я. Характерною ознакою груп взаємодопомоги є те, що ніхто не може нав'язати час, частоту, тривалість зібрань, форми взаємодії у процесі їх роботи – все це належить до компетенції учасників самої групи. Але вони можуть звернутися по консультацію, допомогу досвідчених у таких справах фахівців соціальної роботи і розраховувати на висококваліфікаційну допомогу.

Суттєвою перевагою груп взаємодопомоги є її сприяння саморозвитку особистості, набуттю нею соціального досвіду, відновленню здатності мобілізувати фізичні і душевні сили, впливати на моральне прийняття себе іншими, можливо, навіть на поліпшення свого економічного становища.

Найважливішою соціальною характеристикою людини з особливими потребами є ступінь активізації її власних зусиль, спрямованих на подолання життєвих труднощів, почуття особистої відповідальності за події власного життя. Важливість цієї характеристики проявляється у ході їхньої соціальної адаптації до мінливих умов сучасного світу.

У суспільстві існує думка про те, що сенс життя будь-якої людини може полягати в повній та гармонійній самореалізації. Повнота самореалізації означає максимальний розвиток здібностей, використання соціальних умов для розкриття задатків і обдарованості, а разом з тим і можливу користь, яку людина може принести своїм близьким, суспільству, в якому живе, та людській цивілізації загалом.

В основі самореалізації лежать індивідуальні здібності, знання, вміння, навички, моральні та світоглядні якості, що визначають у кінцевому рахунку

масштаб особистості людини, її реальний внесок у збагачення матеріальних і духовних цінностей світу. На основі цього самореалізацію людини з особливими потребами ми можемо розглядати як предметне наповнення її сутнісних сил і потреб. Прагнень продовжити своє буття як особистості, що творить себе та навколишній світ.

Самореалізація людей з особливими потребами можлива в різних сферах суспільного життя. Проте, аналізуючи їхнє соціальне середовище та оточення, можна з впевненістю сказати, що умови, в яких вони перебувають, не сприяють цьому процесу.

Висновки. Самореалізація осіб з особливими потребами – це багатогранна тема, що потребує глибокого дослідження та комплексного підходу. Групи взаємодопомоги, безперечно, відіграють значну роль у цьому процесі, пропонуючи людям з особливими потребами широкий спектр підтримки та можливостей.

Дослідження груп взаємодопомоги має комплексний характер. Актуальність даного дослідження обумовлена важливістю вивчення процесу самореалізації людини з особливими потребами здоров'я в середовищі групи взаємодопомоги під час її адаптації до нових умов життєдіяльності.

Ретроспективний аналіз формування та розвитку груп взаємодопомоги в Україні свідчить про те, що взаємодопомога як соціальне явище було присутнє у суспільному житті людини від моменту зародження нашої цивілізації. Це доводять етнологи, історики, а також археологи, які знаходять у розкопках матеріальне підтвердження того, що навіть первісні люди допомагали вижити своїм слабшим товаришам. З часом різні напрямки взаємодопомоги набули інституціоналізованих форм та перетворилися у громадські організації, благодійні фонди, союзи тощо.

Наукові дослідження підтверджують позитивний вплив груп взаємодопомоги на самореалізацію осіб з особливими потребами, а саме: підтримка та спілкування; навчання та інформація; розвиток навичок; відчуття приналежності.

Однак важливо зазначити, що ефективність груп взаємодопомоги може варіюватися залежно від низки факторів, як-то: тип групи, якість лідерства, мотивація учасників, доступність ресурсів.

Важливо також підкреслити, що групи взаємодопомоги не є заміною професійної допомоги. У випадку складних проблем, що потребують спеціалізованої підтримки, рекомендується звернутися до кваліфікованих фахівців.

На завершення можна зробити висновок, що групи взаємодопомоги є цінним інструментом, який може значно сприяти самореалізації осіб з особливими потребами. Завдяки наданню підтримки, інформації, можливостей для розвитку навичок та відчуття приналежності групи взаємодопомоги роблять значний внесок у покращення якості життя людей з особливими потребами.

Список використаних джерел та літератури

1. Білошицька Т. О. Кого турбують проблеми інвалідів? / Т. О. Білошицька. *Соціальний захист*. 2006. № 3. С. 45–52.
2. Громади України: на шляху до відродження / А. Н. Гарматій [та ін.]. Київ : Ай-Б, 2002. 280 с.
3. Історія створення Червоного Хреста в Україні. URL: <http://www.redcross.org.ua/index.php?pageid=9>.
4. Коваліско Н. Основи соціальної стратифікації : навч. посіб. / Н. Коваліско. Львів : Магнолія 2006, 2007. 328 с.
5. Красномовець В. А. Інвалідність: відображення соціального явища у теоретичних поняттях в контексті людського розвитку. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vpu/Ekon/2009_7/39.pdf.
6. Мюллендер О., Дейв У. Самокерована групова робота. Діяльність користувачів з метою наснаження. Амстердам ; Київ : АПУ, 1996. 176 с.
7. Попович Г. М. Історія соціальної роботи в Україні і за рубежом : навч.-метод. посіб. Ужгород : Гражда, 2000. 143 с.
8. Соціологія : словник термінів і понять / [Біленький Є. А. та ін.] ; за заг. ред. Є. А. Біленького і М. А. Козловця. Київ : Кондор, 2006. 372 с.
9. Теорії і методи соціальної роботи : підруч. для студ. вищ. навч. закл. ; за ред. Т. В. Семигіної, І. І. Мигович. Київ : Академвидав, 2005. 328 с. (Альма-матер).
10. Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. / за наук. ред. Л. М. Карамушки. Київ : ІНКОС, 2005. 366 с.